

MIRJANA GROSS

STUDENTSKI POKRET 1875-1914

Studentski pokret Zagrebačkog sveučilišta do g. 1914. možemo, prema njegovim osnovnim obilježjima, podijeliti u četiri perioda:

1. Od 1875–1897, razdoblje pravaškog, a od devedesetih godina i frankovačkog pokreta. Aktivnost se odvijala unutar službenih političkih grupacija, sa svrhom da omladina pomogne stranačkoj propagandi;

2. od 1897–1905, razdoblje Napredne omladine, koja je svojim idejama dala temelje studentskom pokretu s posebnim položajem unutar političkih stranaka ili izvan političkih stranaka, dok je težište studentskog pokreta bilo u kulturnoj djelatnosti;

3. od 1905/6–1910, razdoblje diferencijacije studentskog pokreta s tendencijama organizacije usporedo s političkim strankama, ali ne i u njihovu okviru, kao što je bio slučaj kod Napredne i Mladohrvatske omladine, i s pojavom klerikalnog omladinskog pokreta;

4. od 1910–1914, razdoblje postepenog odvajanja Napredne i Mladohrvatske omladine od stranačkih grupacija i njihovo stapanje u Nacionalističku omladinu uz postojanje široke lepeze studentskih grupacija – od klerikalnih, preko pravaških raznih boja, do naprednjačke.

Sadržaj rada studentskog pokreta kretao se na tri područja: političkom, kulturnom i na području posebnih studentskih problema. Izuzetvi prvi period, osnovna politička dilema studentskog pokreta bila je pitanje stava prema političkim strankama. Samo je manjina u raznim fazama pokreta odbacivala političku angažiranost uopće; za većinu je potreba političke aktivnosti bila izvan diskusije. No nije bio jasan odnos studentskog pokreta prema političkoj stranci čije je koncepcije prihvaćao u cjelini ili djelomično. Postojale su razne struje, od kojih su se neke zadovoljavale ulogom stranačkog agitatora, a druge su zahtijevale suzdržaniju potporu, kritičnost i neku vrstu kontrole nad provođenjem stranačke ideje u praksi ili su osuđivale sav stranački život i istupale s novim koncepcijama.

Kulturnu aktivnost studenata u mnogom objašnjava struktura slušača Zagrebačkog sveučilišta prema strukama. Od njegova osnivanja do g. 1914. preko polovice studenata studiralo je pravo. Od 1890. do 1905. njihov je broj porastao za 426% (od 171 na 728), dok je broj ostalih struka zajedno porastao samo za 218%. Njihov odnos pokazuje ova tabela:

God.	Pravnici	Ostale struke
1875	166	104
1880	196	111
1885	185	136
1890	171	192
1895	245	180
1900	442	235
1905	728	419
1910	716	463

Ova struktura studentskih grupa pokazuje, doduše, žalosnu sliku za ostale sredine u kojoj se uglavnom odgajaju samo činovnici. Pa ipak je upravo među pravnicima atmosfera bila pogodna za prihvaćanje novih ideja. Nesumnjivo su tadašnje nove društvene nauke bile povezane najviše s pravom. Ukoliko su se zanimali za probleme koji su nadilazili propisanu austrijsku udžbeničku literaturu, mladi su pravnici imali prilike da se upoznaju, prije svega, sa sociologijom i suvremenim političkim doktrinama te pozitivističkim pristupom nauci koji je izvršio snažan utjecaj na pravašku i Naprednu omladinu.

U prvih dvadeset godina postojanja Sveučilišta bilo je više teologa nego filozofa, te farmaceuta i šumara (koji su studirali na posebnim odjelima Filozofskog fakulteta) zajedno. Tek 1905. je broj »čistih« filozofa bio dvostruko veći od broja teologa (233 : 107). Uostalom, između g. 1900. i 1905. broj se »čistih« filozofa naglo trostruko uvećao. Može se pretpostaviti da je u tom slučaju (kao i kod pravnika) bio glavni razlog brojčani porast buržoazije a s tim i inteligencije u Hrvatskoj te činjenica da je austrijska vlada najzad, nakon teške bitke, priznala pravovaljanost studija na zagrebačkom sveučilištu i za austrijske zemlje, iako uz do-

punske ispite. Tek su tada omladinci iz južnoslavenskih zemalja Monarhije mogli studirati u Zagrebu s izgledom da će, polože li dopunski ispit, dobiti namještenje u austrijskom dijelu Dvojne Monarhije. Dotada je studij u Zagrebu davao kvalifikaciju samo za namještenje u Hrvatskoj i Slavoniji. No borba za potpuni reciprocitet, tj. izjednačenje diplome zagrebačkog sveučilišta s diplomom sveučilišta u austrijskom dijelu Monarhije, nastavljala se bezuspješno sve do 1914. Ona je postala sastavni dio većine studentskih manifestacija protiv dualističkog sistema, koji je na razne načine nastojao odvojiti Hrvatsku od Dalmacije i Istre. Što se tiče studija u Zagrebu, on je u tome i uspio, jer se može pretpostaviti da najveći dio studenata iz Dalmacije i Istre nije proveo u Zagrebu ni jedan semestar.

Na Filozofskom fakultetu postojale su studijske grune humanističkih nauka (filologije, filozofije i povijesti) i nekih prirodnih nauka (matematike, fizike, kemije, zoologije i botanike) kojima su se, na posebnim odjelima, pridružile farmacija (1882), šumarstvo (1898) i geodezija (1909). Slušači humanističkog smjera bili su, u skladu sa samim usmjerenjem studija, zainteresirani za nacionalnu povijest i književnost. U nedostatku intelektualnog društvenog života, koji bi mogao ispuniti njihovo slobodno vrijeme, mnogi su od njih i sami pisali pjesme, novele i drame, a predstavljali su važan faktor u atmosferi što ju je stvarala patriotsko-romantička književnost. No, s druge su strane bili skloni da prihvate suvremene književne smjerove: realistički i kasnije modernistički. Od samog početka studenti su imali važnu ulogu kao korektiv atmosferi državnopravne politike i njenoj težnji prema rješavanju nacionalnog pitanja gotovo isključivo na političkom polju. Svojom su djelatnošću upozoravali javnost na životnu važnost kulturne strane u nacionalnom pitanju.

Slušači prirodnih nauka bili su u većini zahvalni materijal za primanje novih shvaćanja u biologiji. Čitajući suvremena djela, napose iz teorije evolucije, oni su, kao budući nastavnici, uočavali velike prepreke nastavi suvremene teorije prirodnih nauka u srednjoj školi i na Sveučilištu. Upravo su ti mladi prirodnjaci nastupali kao glavni »prosvjetitelji« mlade inteligencije. Poznavanje tadašnjih rezultata povijesnih i filoloških znanosti, koje su bile tako usko povezane s političkim životom, već je bilo tradicionalno u hrvatske inteligencije. Na tom se području bitka morala voditi samo za novi pristup materiji, dok u vezi s prirodnim naukama uglavnom nije bilo tradicije i moralo se početi iz početka. Treba napomenuti da su se u tom pogledu napose angažirali medicinari koji su uglavnom studirali u Beču.

Iako ne postoje statistike o strukama hrvatskih studenata na sveučilištima u Monarhiji, može se, prema nekim oskudnim podacima, pretpostaviti da se njihova struktura nije bitno razlikovala od one na zagrebačkom sveučilištu izuzevši teologiju i medicinu. Čini se da su i na vanjskim sveučilištima pravnici bili u većini, dok je u nekim razdobljima ondje bilo više medicinara nego filozofa. Broj je tehničara bio tako malen da nije mogao utjecati na obilježja studentskog pokreta.

Bez obzira na skučenu strukturu struka na zagrebačkom sveučilištu, koja je bila odraz ekonomske, a prema tome i društvene, zaostalosti te specifičnih političkih prilika u rascjepkanim hrvatskim zemljama, studentski je pokret imao važnu ulogu kao nosilac tadašnjih novih političkih, znanstvenih i umjetničkih ideja.

U skladu s općom političkom situacijom u prvim godinama poslije osnivanja zagrebačkog sveučilišta, omladinski je pokret postepeno dobivao pravaško obilježje. Nezadovoljstvo s prilikama što ih je stvorila Hrvatsko-ugarska nagodba (1868), uvjerenje da se hrvatska buržoazija na čelu s banom Ivanom Mažuranićem ne može oduprijeti pritisku ugarske vlade i uspješno zastupati svoje interese, stvarali su plodno tlo za obnovu Stranke prava koja je bila uništena nakon Kvaternikove bune u Rakovici (1871). Pri tom su upravo mladi ljudi odigrali važnu ulogu. Zajednička je pojava da se u studentskim društvima u Beču, Grazu, Pragu i Zagrebu pojavljuju pravaški omladinci i da se sukobljavaju s više ili manje uspjeha s omladinom orijentiranom u Strossmayerovu jugoslavenskom duhu, odnosno s onom omladinom koja želi isključiti politiku iz studentskih društava. Neposredno poslije osnivanja zagrebačkog sveučilišta, u času kada se pravaštvo još nije počelo širiti, opozicija Milana Makanca Mažuranićevu režimu naišla je, čini se, na simpatije jednog dijela studenata. No još prije g. 1878, kada je pokrenut pravaški organ *Sloboda* i kada je započeo uspon pravaštva, u studentskim su se redovima nalazili njegovi glavni agitatori.

Već na Pravoslavnoj akademiji počele su pripreme za studentsko društvo *Hrvatski dom* koje je stupilo u život nakon osnivanja Sveučilišta u proljeće 1875. Bilo je to »naučno-zabavno«
društvo sa zadatkom »duševne naobrazbe«
i pokretanja društvenog života u studenata, a njegova su pravila izričito isključivala svaku političku aktivnost. Sadržaj se rada društva iscrpljivao u održavanju nekoliko predavanja, u organizaciji knjižnice i izdavanju »zabavnika«
Hrvatski dom, čiji se prvi svezak pojavio g. 1876. u povodu 800-godišnjice krunisanja kralja Zvonimira. U vezi s nekim osudama prvog sveska zbog »suvišna (?) hrvatskog duha«, može se naslutiti da su se pravaške ideje već probijale među omladinom. Značajno je pri tom da je almanah *Hrvatski dom* naišao na razmjerno velik odaziv javnosti, koji se ne može pripisati njenom interesu za skromne literarne priloge u njemu. Pored želje da se pomogne studentskom društvu nesumnjivo je upravo pravaški duh pobudio odobravanje dijela javnosti. Najizrazitiji pravaški stav pojavio se u svesku br. 2/1877. u članku J. Radoševića »O ideji narodnosti«, u kojem se hrvatstvo suprotstavlja jugoslavenstvu, upozorava na zasluge hrvatskog naroda za svjetsku kulturu i konstatira da je narodnost, doduše, zajednica duha i osjećaja, ali da ona može jedva napredovati ako nije obuhvaćena u jednoj državi.

Ujesen 1877. došlo je do prvih velikih trzavica između pravaša i njihovih protivnika u studentskom društvu. No stavovi još nisu bili iskristalizirani i mnogi se omladinci još nisu mogli opredijeliti. Kada je potkraj g. 1878. počela izlaziti pravaška *Sloboda*, situacija se promijenila u korist pravaških omladinaca, pa su oni pokušavali da dobiju društvo u svoje ruke. Onemogućili su nekoliko skupština i izazivali sukobe tako

da je društveni odbor morao privremeno obustaviti rad. Ljeti 1879. *Hrvatski dom* je odlukom Mažuranićeve vlade stavljen pod kontrolu zagrebačkoga gradskog poglavarstva, sa stalnim povjerenikom koji je trebao nadzirati rad društva, dok je uprava odlučivala o prijemu novih članova. Na taj način, pravaši su bili isključeni iz društva, čija se uprava izjasnila protiv političkih agitacija »koje moraju pogubnim posljedicama po svako akademsko društvo uroditi«. Uprava nije zastupala ideju apolitičnosti. Smatrala je da članovi *Hrvatskog doma* treba da budu »svećenici svete ideje Hrvatstva« i jedinstva Hrvatske, ali ne smiju unositi političku agitaciju u društvo. Strossmayerovu lozinku »Prosvjetom k slobodi« društvena je uprava očigledno tumačila kao obavezu studenata da se posvete isključivo svojoj naobrazbi.

Pravaši, koji su se otcijepili od *Hrvatskog doma*, uspjeli su izdati dva broja svog almanaha *Hrvatska*. No kontrola oblasti nije uspjela spriječiti dalji napredak pravaških ideja u studenata. U jeku velikoga pravaškog uspona g. 1881. pravaški su studenti ipak uspjeli ovladati društvom *Hrvatski dom*, pa je ono iste godine bilo raspušteno. Glazbeno društvo *Hrvatska lira* uspjelo se, naprotiv, održati do g. 1887. Kada je g. 1883. započeo Khuenov režim, nije se više moglo osnovati novo studentsko društvo.

Zbog oskudnosti izvora teško je utvrditi značaj pravaških ideja u omladini hrvatskog sveučilišta. Može se, svakako, pretpostaviti da je i u studentskim redovima, kao i u samom vodstvu stranke, bilo različitih stavova. Ipak je očigledno da su materijalističke ideje pod utjecajem suvremenih prirodnih nauka, republikanizam, ruski utopijski socijalizam i antiklerikalizam s elementima ateizma ovladali jednim dijelom omladine. Razumije se da se te ideje nisu mogle učvrstiti ni razviti. Stranka prava projicirala je revolucionarnu aktivnost u budućnost, u doba kada će Monarhija propasti u sukobu s Rusijom, a socijalno je pitanje namjeravala rješavati tek u oslobođenoj i ujedinjenoj Hrvatskoj. Stav je Ante Starčevića bio da nikakva akcija ne može donijeti uspjeha u dualističkim okvirima izuzevši pripremu hrvatskog naroda za odlučni trenutak oslobođenja, i to neprekidnom propagandom o nepravdi koja mu je nanesena s obzirom na njegovo historijsko pravo da ima vlastitu državu. Logična posljedica te koncepcije bili su, između ostalog, omladinci »stekliši« koji su različitim izgredima i manifestacijama za pojedine pravaške prvake utjecali na ogorčenje malograđanske javnosti protiv odlučnih faktora Monarhije i Khuenova režima.

Do obnove Stranke prava potkraj sedamdesetih godina Starčević je suprotstavljao hrvatstvo slavenstvu. No kada je nakon pojave samostalnih država Srbije i Crne Gore g. 1878. zavlada i u redovima Stranke prava nada da bi Rusija mogla pomoći i oslobođenju i ujedinjenju Hrvatske, proširila se među pravašima ideja da se hrvatstvo može afirmirati samo u uskoj suradnji s ostalim Slavenima. Očekujući od srpske opozicije u Srbiji i Vojvodini otpor protiv Habsburške monarhije, pravaši su u svojoj propagandi prestali isticati Starčevićevu negaciju postojanja srpske nacije, iako su na putu njena priznavanja, napose u Hrvatskoj te u Bosni Hercegovini, ležale nepremostive zapreke. Bez obzira na neke izgrede, može se pretpostaviti da su se i zagrebački studenti kretali u toj

novoj atmosferi, budući da se proruski i slavenski stav može utvrditi sa sigurnošću kod pravaških studenata bečkog društva *Zvonimir* i gradačke *Hrvatske*.

Nakon propasti društva *Čelebit* g. 1880, *Zvonimir* je počeo s radom na početku g. 1882, a izdao je dva almanaha želeći okupiti sve hrvatske studente u težnji da nastavi tradicije dvaju svezaka almanaha *Hrvatska* iz g. 1880–81. Iz *Zvonimirova* almanaha razabire se uska povezanost društva s ostalom »slovenskom braćom« u Beču, napose sa Slovencima. Čitaonica *Zvonimira* raspolagala je i srbijanskom i bugarskom štampom. *Zvonimir* je nastojao djelovati na temelju slavenstva kao i »pravog i zdravog hrvatstva«. Odnosi sa srpskim studentima nisu bili dobri zbog srpsko-bugarskog rata (1885), iako su »Zvonimirovci« isticali da njihova osuda kralja Milana nipošto ne pogađa i srpski narod.

Iz izvještaja o djelatnosti gradačke *Hrvatske* razabire se isti duh. On je, štaviše, jarko izražen i zbog toga što je izvještaje za godine 1882–86. pisao Erazmo Barčić mlađi, sin istoimenog pravaškog prvaka i zastupnika slavenske i svojevrstne prosrpske linije. U almanahu *Zvonimir* Barčić mlađi je isticao da je zadatak Hrvatske da »po slabih svojih silah« širi »među jednokrvnom braćom slogu i ljubav« i otkloni »zastarjele predrasude« korisne samo dušmanima.

Društva *Zvonimir* i *Hrvatska* bila su usko povezana s jedinim zagrebačkim studentskim društvom *Hrvatskom lirom*, glazbenim društvom, koje je bilo raspušteno g. 1887. Iz izvještaja o djelatnosti *Hrvatske lire* u prvom svesku *Zvonimirova* almanaha može se pretpostaviti da je i to studentsko društvo bilo prožeto sličnim duhom. Ono je, čini se, stajalo na poziciji Folnegovićeve i Barčićeve struje u vodstvu Stranke prava, koja je željela slogu cijele opozicije protiv Khuenova režima. U društvu je dolazilo do nekih nesuglasica, no nije jasno, radi li se o sukobu unutar pravaštva ili o razmircama između pravaša i njihovih protivnika.

Osnovni elementi atmosfere u kojoj su živjeli pravaški studenti bile su proslave u povodu različitih godišnjica, zabave i koncerti pjevača te tamburaških orkestara, koji su najviše pridonosili ugođaju zdravica i patriotskog oduševljenja. Tu činjenicu valja imati na umu da bi se shvatila reakcija studentske generacije u drugoj polovici devedesetih godina na »nazdravičarstvo« i njen zahtjev za »realnim« radom ne samo na političkom i kulturnom području nego i u studentskim krugovima.

Uzor omladine postao je David Starčević koji je svojim izgredima u Hrvatskom saboru davao ton »stekliškoj« atmosferi. Njen je idol bio, dakako, Ante Starčević. Mladi su mu »stekliši« bezgranično vjerovali. Upravo se time mogao korisno poslužiti dr. Josip Frank. Nakon sloma pravaštva pod udarcima Khuenova režima i povlačenja tobožnje oslobođiteljice Hrvatske – Rusije s Balkana, Frank je 1890. preuzeo glasilo Stranke prava *Hrvatsku*, uz pomoć koje je postepeno pretvarao Starčevićeve ideje u njihovu vlastitu suprotnost, tj. od ideje o samostalnoj Hrvatskoj koja nema zajedničke poslove ni s Austrijom ni s Ugarskom i koju će u dogovoru s vladarom provesti u život suvereni hrvatski narod, u ideju o bezuvjetnoj suradnji Stranke prava s vrhovima Monarhije, koji će se odužiti time što će pokloniti hrvatskom narodu vlastitu državu, dakako u okviru Habsburške monarhije. Za omladinu je bilo bitno da je

Starčević stajao na strani Franka; to je bio dokaz da Frankova struja zastupa »čisto« pravaštvo. Vještom propagandom, velikim dijelom i uz pomoć svojih sinova studenata, Frank je s uspjehom sprečavao da omladinci uoče suštinsku promjenu originalne pravaške ideje. Postigao je i to da su poslije raskola Stranke prava gotovo svi pravaški studenti ostali u njegovu taboru i da je poslije Starčevićeve smrti zauzeo mjesto omladinskog idola. Za razliku od pravaških studentskih generacija osamdesetih godina, koje su svojim bučnim izgedima manifestirale protiv Habsburške monarhije, sva se djelatnost frankovaca svodila na agitaciju za Franka, koja mu je bila potrebna kao pomoć u sukobu s njegovim protivnicima. Uspio je pretvoriti pravaške studente u svoje »teliće« – kako su ih protivnici podrugljivo nazivali. Time je uspjehom razvoju koji je na kulturnom i znanstvenom području počeo u redovima pravaških studenata. Nastavak tog duha nije više mogao poteći iz redova pravaških omladinaca nego iz Napredne omladine koja je zastupala kvalitativno nove ideje, što su djelomično nastale i kao reakcija na frankovačku atmosferu.

U početku devedesetih godina pojavila se još jedna studentska struja kojoj je pripadao *Stjepan Radić*. Svojim izgedima protiv mađarizacije na željeznicama i Khuenova režima on je na svoj način nastavljao tradiciju pravaških studenata iz osamdesetih godina. No sam nije nikada bio pravaš. Studentska grupa oko Radića bila je bliska Neodvisnoj narodnoj stranci (obzorašima), zbog niene uloge u znanstvenom i kulturnom životu a i zbog jugoslavenske ideje koju je zastupala, iako je ova bila potisnuta u početku devedesetih godina kada se sukob između hrvatske i srpske buržoazije nalazio na vrhuncu. Osnovna se težnja te studentske grupacije kretala u pravcu okupljanja svih opozicijskih snaga radi djelotvornog otpora Khuenovu režimu. Ona je zato oduševljeno prihvatila privremenu suradnju Neodvisne narodne stranke i Stranke prava (1893–94) i pomagala joj svojim manifestacijama. Značajno je da su se na djelu spaljivanja mađarske zastave 16. listopada 1895. našle i Frankova i Radićeva grupa. Novi razvoj, potaknut tim događajem, tekao je pravcem koji je mogla prihvatiti samo Radićeva struja.

Godine 1890. dopušteno je osnivanje studentskog zabavnog i literarnog društva *Zastava*, koje je pokušalo nastaviti tradiciju započetu *Hrvatskim domom*. No čini se da je djelatnost *Zastave* bila vrlo skromna i da je najaktivnija bila njena tamburaška sekcija. Raspuštena je u vezi sa spaljivanjem mađarske zastave (1895).

Kraj pravaškog razdoblja u studentskom pokretu na zagrebačkom sveučilištu obilježio je važan događaj – osnivanje *Hrvatskog akademskog društva za podupiranje ubogih i bolesnih sveučilišnih građana na kr. sveučilištu Franje Josipa I u Zagrebu* (HAPD), koje je stupilo u život potkraj 1894. ujedinenjem četiriju postojećih studentskih potpornih društava. Značenje HAPD od samog je početka nadilazilo njegovu potpornu funkciju. Zbog nemogućnosti formalne organizacije studenata prema političkim grupama, HAPD je zapravo sve do 1914. predstavljalo onu političku struju koja je bila na sveučilištu najjača. Izbori društvene uprave na početku svake školske godine imali su značenje odmjeravanja političkih snaga, a bili su praćeni sukobima koji su nailazili na

odjek izvan sveučilišta. Od svog postanka pa do g. 1901. HAPD je bilo u rukama frankovaca. Njihova linija negacije srpstva može se razabrati iz prvih društvenih pravila, prema kojima član društva može biti svaki Hrvat i oni Slovenci koji nemaju svoga potpornog društva.

Prve pokušaje posebne organizacije srpskih studenata frankovci su uspjeli spriječiti svojim izgredima. Od jeseni 1890. do jeseni 1894. vlada se ustručavala da potvrdi pravila *Srpskog akademskog potpornog društva*, a kada je to najzad uradila, morali su se sastanci održavati izvan sveučilišta. G. 1896. izvješena je u predvorju Sveučilišta ploča srpskoga potpornog društva, a karakteristično je za tadašnju atmosferu da je postala glavna meta frankovačkih izgreda sve do g. 1904. kada su to spriječili hrvatski naprednjaci svojim solidarnim istupom sa Srbima.

Grupa srpskih studenata koja je pokrenula osnivanje srpskoga studentskog društva izdavala je g. 1894–95. prvi studentski časopis-mjesečnik na zagrebačkom sveučilištu pod nazivom *Omladina*. U literarnom, poučnom i informativnom dijelu list je propagirao širenje srpske nacionalne svijesti, ne identificirajući se ni s jednom stranačkom grupacijom. Srpski su studenti izričito odbijali da se angažiraju u stranačkoj borbi ističući da su se sve srpske stranke »kolosalno obrukale« i odbijajući one koji žele uzeti »u arendu« njihovo mladenačko oduševljenje. Smatrali su da im je zadatak raditi i proučavati društveni život. Iz članka u *Omladini* razabire se utjecaj pozitivizma i sociologije te uvjerenje da pogled na svijet treba graditi na temelju prirodnih nauka. Tek na taj način mladi intelektualac mogao bi usvojiti pravilan stav prema srpskom narodu i društvu. Polazeći s tog stanovišta *Omladina* je osuđivala patriotske fraze i zahtijevala ozbiljan rad u interesu srpskog naroda. Preduvjet za sve to bila je sloboda mišljenja. *Omladina* je naišla na otpor u srpskom građanstvu koje ju je odbacilo kao radikalnu i socijalističku. Međutim, neki članovi te grupe sami su se nazivali »realistima«.

Za ocjenu lika srpske studentske omladine važan je njen odnos prema Hrvatima. Uzme li se u obzir otpor frankovaca prema afirmaciji srpskoga potpornog društva, sa stanovišta nedopustivosti srpskog imena na hrvatskom sveučilištu, i atmosfera što ju je tada stvarala zaoštrenost u sporu srpske i hrvatske buržoazije, a kojoj je bitno pridonosio i zagrebački opozicijski *Srbobran*, – *Omladina* je pokazivala neobičnu suzdržljivost. Časopis se, doduše, nije mogao odreći polemike, koja je tada obilježavala hrvatsko-srpske odnose na kulturnom području, ali je pokazivao očiglednu spremnost za suradnju s Hrvatima. Pišući o sastanku srpskih studenata, koji su onemogućili hrvatski studenti i gimnazijalci, *Omladina* je izrekla nadu da će »istinska nauka« (tj. u smislu pozitivizma; M. G.) omogućiti budućoj inteligenciji da se zbliži i okupi na zajedničkom radu i zadoji bratskom ljubavi, a ne da širi »još veći jaz među srpskim i hrvatskim narodom«.

Ne bi bio potreban niti naziv »realisti«, a da se dođe do zaključka da list *Omladina* zastupa osnovna shvaćanja T. G. Masaryka koja će Napredna omladina pokušati da kasnije primijeni u Hrvatskoj. Ideje su još bile nedorečene, no formulacija i izbor objavljenih članaka ne dopuštaju nikakvu sumnju u to da *Omladina* zastupa naprednjačke koncepcije. Iz časopisa se razabire veza grupe oko *Omladine* s praškim srpskim

studentskim društvom *Šumadija*, pa se može pretpostaviti da su, možda, njeni članovi posredovali pri upoznavanju Masarykovih ideja. Neka shvaćanja *Omladine* mogla bi se pripisati i utjecaju srbijanske kulturne sredine, tj. njene orijentacije prema francuskim kulturnim utjecajima.

Lik *Omladine* pobuđuje pitanje: nije li možda i hrvatska omladina djelomično poznavala Masarykove ideje već prije nego što je, nakon spaljivanja mađarske zastave, krenula u Prag? Zasada nedostaju izvori za pouzdan odgovor. No budući da je hrvatska inteligencija, kao i srpska, s interesom pratila politički i kulturni razvoj u Čeha, dopušteno je pretpostaviti da je i studentska grupa oko Stjepana Radića bila upoznata s Masarykovim idejama. Nije li to, možda, bio odlučan poticaj za gotovo korporativan odlazak hrvatskih studenata u Prag?

U listopadu g. 1895. Zagreb je posjetio kralj Franjo Josip. Službena je propaganda označavala svrhom njegova dolaska da se i sam uvjeri kako je njegov povjerenik, ban Khuen Héderváry, uspio »pacificirati« *Hrvatsku*, drugim riječima, pretvoriti je u pokornu mađarsku pokrajinu. Nije, dakle, slučaj da su hrvatski studenti željeli upozoriti kralja na pravo protumađarsko raspoloženje hrvatske javnosti spaljivanjem mađarske zastave pred Jelačićevim spomenikom 16. listopada 1895. Nakon osude i izdržane kazne omladinci nisu mogli nastaviti studij u Zagrebu. Uz materijalnu potporu hrvatskoga građanstva koje je odobralo demonstraciju omladine (prilozi za studente skupljali su se i u Dalmaciji) većina je studenata krenula na sveučilište u Prag.

Razočarani hrvatskom politikom, mnogi od njih bili su već u času spaljivanja mađarske zastave uvjereni da treba tražiti sasvim nove putove, a upravo su ideje T. G. Masaryka bile prikladne za primjenu na hrvatsku politiku, ali i na nov sadržaj samoga studentskog pokreta. Unutar kompleksa Masarykovih ideja što su ih hrvatski studenti pokušali prenijeti u Hrvatsku valja napose istaći tri obilježja koja će imati glavnu ulogu u studentskom pokretu. Praška je Napredna omladina istupila sa žestokom kritikom starije generacije – njene besplodne, paradne i nezdravičarske državnopravne politike, bez konkretne djelatnosti i bez veze sa širim slojevima naroda. Oštra osuda »očeva« *otvarala je put ideji o omladinskom pokretu koji treba da ima svoj vlastiti samostalni sadržaj, a ne da bude samo dio političke stranke kojemu se rad iscrpljuje u propagandi za stranku, kao što je to bio slučaj kod frankovaca. Romantičkim patriotskim frazama i besplodnoj državnopravnoj politici hrvatske opozicije napredna je omladina suprotstavila »realizam«, »sitni rad« *na postepenom podizanju širih slojeva naroda na ekonomskom i kulturnom području i samim tim na njihovu osposobljavanju za kasniju djelotvorniju nacionalnu borbu. Nužno se, dakle, nametala ozbiljna borba za demokratizaciju političkog i društvenog života. Ideja o »sitnom« *postepenom radu primjenjivala se i na studentski pokret. Glavni mu je zadatak trebao biti u izgradnji moralno i intelektualno snažnih ličnosti, koje ne bi podlegle puzavom, činovničkom mentalitetu, a osposobile se za vodeću ulogu u nacionalnom pokretu. Taj je cilj trebalo postići ozbiljnim nastojanjem omladine da upozna tekovine modernih prirodnih i društvenih nauka, njenom borbom za slobodu mišljenja i umjetničkog stvaranja***

protiv konzervativizma koji se, velikim dijelom pod utjecajem klera, suprotstavljao suvremenim umjetničkim i naučnim strujama. Prema tome, težište omladinskog pokreta imalo je biti na kulturnom polju.

Iako su već i pravaški omladinci osamdesetih godina bili vrlo zainteresirani za modernu znanost i realističku književnost, njihova se djelatnost, u skladu sa značajem Stranke prava, morala kretati pretežno na političkom području. Kao omladinska grupacija izvan stranačkih okvira, naprednjaci su mnogo pridonijeli proširenju uskoga kulturnog horizonta inteligencije, koja se u atmosferi isključive državnopravne politike interesirala samo za nauke povezane s politikom (povijest, filologiju i pravo), a zadovoljavala se romantičkom književnošću i trećerazrednim proizvodima njemačkoga kulturnog područja, često primajući nove ideje iz Zapadne Evrope samo u razvodnjenom obliku preko Austrije. Kao hrvatska »Moderna«, Napredna je omladina donijela vanredno osvježene u kulturni život Hrvatske.

Pod utjecajem češke atmosfere, Napredna je omladina uočila opasnost njemačkog prodora na istok (Drang nach Osten) i za Južne Slavene. Jedinstven otpor protiv odnarođenja na političkom i kulturnom području bio bi, prema njenu mišljenju, moguć samo njihovom slogom i suradnjom. Odatle demonstrativni zajednički nastup hrvatske, srpske i slovenske omladine u Pragu i Beču u manifestacijama i publikacijama. Omladinci su suprotstavljali sukobu hrvatske i srpske buržoazije u Hrvatskoj hrvatsko-srpsku slogu kao jedinu mogućnost očuvanja Hrvata i Srba od nacionalne propasti.

U tom se pogledu napose angažirala omladina zagrebačkog sveučilišta. Iako je zajednički istup hrvatske i srpske omladine bio otežan demonstracijama protiv srpske zastave na zgradi pravoslavne crkvene općine u Zagrebu u povodu kraljeva boravka u gradu, ipak je već četiri mjeseca kasnije, na proslavi sedamdesetgodišnjice Svetozara Miletića, stvoren temelj za nastup »Ujedinjene hrvatske i srpske akademske omladine« koja se pojavila g. 1897. svojim almanahom *Narodna misao*. Odlučno reagirajući na sukob hrvatske i srpske buržoazije, omladinci su, proglašavajući Račkog i Daničića svojim uzorima, pokušali teoretski obrazložiti svoju ideju koja se više nije kretala samo u okviru sloge Hrvata i Srba. Oni su zastupali varijantu unitarističke srpsko-hrvatske ideje smatrajući da su Srbi i Hrvati jedna nacija, koju su u toku povijesti razdvojile političke prilike a u novije vrijeme tuđinci i domaći izdajnici. Zadatak je srpske i hrvatske omladine da bude izvor djelatnosti koja bi u hrvatskom i srpskom narodu proširila jedinstvenu nacionalnu svijest. Pri tom, oni su napose isticali da su Srbi i Hrvati dva jednako vrijedna dijela jedinstvene nacije i da zbog toga treba sačuvati oba imena. U toj svojoj težnji oni su naišli na potporu nekih uglednih ličnosti iz političkog i znanstvenog života kod Hrvata i Srba. Nosilac ove ideje bila je u Srba generacija Svetozara Pribičevića (koja je izdavala i *Omladinu*) a u Hrvata generacija Ivana Lorkovića koja će g. 1904. osnovati Naprednu stranku. No, »Ujedinjena hrvatska i srpska omladina« predstavljala je samo manji dio omladine. Ona se upoče nije organizirala, a njena srpsko-hrvatska unitaristička ideja nije se mogla afirmirati. U praksi ju je zamijenila realna i ostvarljiva ideja o hrvatsko-srpskoj

slozi i potrebi međusobnog upoznavanja, koja je ovladala velikim dijelom omladine a postepeno je sebi probijala put i među hrvatskim i srpskim građanstvom, koje je na temelju svoga teškog iskustva iz razdoblja sukoba postajalo sve više sklono omladinskoj propagandi.

Bez obzira na velik otpor hrvatskih i srpskih političara, te konzervativnih kulturnih i znanstvenih radnika i svećenstva, naprednjačke su se ideje postepeno infiltrirale među inteligenciju. Članovi prve naprednjačke generacije već su se potkraj devedesetih godina pojavili u uredništvima nekih listova ili s prilogima u literarnim časopisima. No tek g. 1901, kada je Khuen-Héderváry uništio na izborima opoziciju i kada je prema ocjeni omladine, proslava 400-godišnjice Marulićeve »Judite« demonstrirala stagnaciju kulturnog života, Napredna se omladina zagrebačkog sveučilišta s uspjehom organizirala i pobijedila na izborima za HAPD frankovce i pristaše Koalirane opozicije (pravaša-domovinaša i obzoraša). Otada su naprednjaci punih deset godina imali HAPD u svojim rukama. Tom je prilikom Napredna omladina po prvi put cjelovito formulirala svoj program u brošuri *Poraz i slavlje*.

Napustivši privremenu suradnju s hrvatskom opozicijom Naprednjaci su nakon Narodnog pokreta 1903. osnovali 1904. Naprednu stranku koja se 1905. uključila u Hrvatsko-srpsku koaliciju, koje se program velikim dijelom zasnivao na naprednjačkim idejama. God. 1906. nazvala se Hrvatskom pučkom naprednom strankom i fuzionirala s dalmatinskom Demokratskom strankom.

Nakon pojave Napredne stranke naprednjački su se studenti našli u dilemi da li da djeluju kao njen dio, tj. da li da se uključe u svakodnevnu političku borbu, ili da zadrže svoju samostalnost na temelju načela s kojima se Napredna omladina i pojavila da, naime, insistiraju na shvaćanju da je zadaća studentskog pokreta u svestranom odgoju budućeg intelektualca, odličnog poznavaoaca prilika u svom narodu. U većini oni su zaista postali agitatori Napredne stranke.

Godine 1906, kada je Hrvatsko-srpska koalicija došla na vlast i izazvala opći polet, na spomenutu je dilemu reagirao Jurislav Janušić, pokretač omladinskog lista *Hrvatski dak*, koji je formulirao tradicionalne naprednjačke ideje prema potrebama svoje generacije. Uz prilike u Hrvatskoj, na njegov je stav nesumnjivo utjecala pojava samostalnog slovenskog studentskog pokreta Narodno-radikalne omladine, ali i omladinski pokret na Slavenskom jugu uopće nakon g. 1903. kada je želja nove dinastije Karađorđevića da se opravda i afirmira pred Evropom pogodovala zbližavanju južnoslavenske inteligencije, širenju ideje o kulturnom jedinstvu Južnih Slavena i uzajamnom dodiru omladinaca.

Osuđujući trabantstvo omladinaca prema političkim strankama, uključiv i naprednjake, Janušić je ponovo istakao da je osnovni sadržaj »đačkog« pokreta priprema za »kasnije narodno djelovanje«, te da se pojedinac u tu svrhu mora inspirirati poznavanjem kulture vlastitog naroda. On nije odobravao kozmopolitizam i pomodnu imitaciju zapadnoevropskih kulturnih i umjetničkih tekovina od strane dijela starije naprednjačke generacije, ali je želio povezati dva osnovna izvora obrazovanja svakog mladog intelektualca: hrvatsku nacionalnu kulturu i suvremene znanstvene tekovine. Kao bivši pravaš, on se suprotstavio usko-

grudnosti i netolerantnosti pravaša ističući odgoj uz pomoć biologije, napose teorije evolucije, kao protutežu klerikalnom utjecaju u školi. I Janušić je smatrao da je zadatak omladine založiti se za ujedinjenje Srba i Hrvata u jedan narod, iako se nije odricao hrvatske nacionalne svijesti.

Janušić je, prema tome, formulirao »klasične« naprednjačke ideje, ali izgradnja studentske organizacije Hrvatske napredne omladine na njihovu temelju nije bila moguća zbog političkih prilika g. 1907. i 1908, tj. nakon sloma vlade Koalicije i razdoblja pripreme za aneksiju Bosne i Hercegovine.

Osnivanje novih stranaka i veća diferencijacija u društvenom i kulturnom životu poslije g. 1903. pogodovali su i pojavi novih studentskih grupacija – klerikalne i mladohrvatske.

Godine 1892. održan je u Ljubljani I slovenski katolički kongres, nakon kojega je u Beču osnovano studentsko katoličko društvo *Danica*. Kada je glavni pobornik klerikalizma, krčki biskup Antun Mahnič, pokrenuo g. 1903. list *Hrvatska straža* kao prvi korak prema prodoru i organizaciji klerikalizma, on je uz pomoć bečke slovenske *Danice* osnovao u Beču hrvatsko studentsko katoličko društvo *Hrvatska*. G. 1904, nakon pojave prve klerikalne organizacije u Hrvatskoj oko lista *Hrvatstvo*, Mahnič je g. 1904. pokrenuo preko bečke *Hrvatske* mjesečnik *Luč*, koji je školske godine 1906–07. postao organ zagrebačkih studenata i srednjoškolaca u Hrvatskoj. Potkraj g. 1906, nakon I sastanka hrvatskoga katoličkog daštva na Trsatu, kojemu su prisustvovali slovenski studenti i pripadnici grupe oko *Hrvatske straže*, osnovano je na zagrebačkom sveučilištu studentsko društvo *Domagoj*. *Luč* i *Domagoj* povelili su veliku borbu protiv naprednjaka zbog njihovih antiklerikalnih ideja o odvajanju crkve od države, forsiranja prirodnih nauka, modernih umjetničkih shvaćanja. No, s jednakom žestinom su ustali i protiv pravaša, ne osuđujući doduše pravaške ideje u cjelini – tã i sami su se njima služili – nego odbacujući liberalizam pravaških studenata i njihov otpor protiv porasta uloge svećenstva u hrvatskom društvu. Po svojim idejama *Luč* se uglavnom nije razlikovala od *Hrvatstva*, organa konzervativnog klerikalizma (iako se u sukobima među klerikalnim organizacijama nije uvijek solidarizirala s tim listom), dok su kršćansko-socijalni elementi bili slabiji i unatoč kontaktu sa slovenskim katoličkim studentima, koji su se nalazili pod utjecajem J. E. Kreka.

Ne raspoložem podacima, na temelju kojih bi se mogao odrediti udio studenata teologije, odnosno filozofa i pravnika u klerikalnom pokretu. Uostalom, nepoznat je i udio teologa u pravaškom studentskom pokretu do časa kada dobiva izrazitu antiklerikalnu notu. Na temelju analize *Luči* moglo bi se pretpostaviti da je klerikalni pokret bio jači među srednjoškolcima nego među studentima, koji su se radije priklanjali naprednjačkom ili mladohrvatskom pokretu.

Godine 1908. započeo je proces odvajanja većeg dijela pravaške omladine od Frankove stranke koji se završio g. 1910. Bila je to pojava analogna razvoju Napredne omladine. Mladohrvati se u početku nisu suprotstavljali Frankovoj stranci niti su se nakon njena raskola g. 1908. pridružili grupi Mile Starčevića. No težnja za »preporodom« Starčevi-

ćeva pravaštva i izrazit antiklerikalizam u toku postepene klerikalizacije Frankove stranke doveli su veći dio Mladohrvata na pozicije suprotne Frankovoj stranci, a mnoge, štaviše, i izvan okvira pravaštva.

Mladohrvati dobili su ime po studentskom listu *Mlada Hrvatska* koji se pojavio na početku 1908. Prihvaćali su ideje A. G. M a t o š a : njegov umjereni antiklerikalizam (tj. odbijanje ateizma), protusrpski stav na političkom polju, ali odobravanje kulturne suradnje među Južnim Slavenima, uz odbacivanje ideje o njihovom kulturnom jedinstvu koja se počela širiti među naprednjacima.

U svojim programatskim stavovima je *Mlada Hrvatska* zapravo odbacivala isključivo državnu politiku Frankove stranke ističući nacionalnu borbu i na kulturnom području. *Mlada Hrvatska* je ustala protiv jugoslavenske ideje, koja, u njenoj interpretaciji, degradira hrvatski narod na pleme zajedničkoga srpsko-hrvatsko-slovenskog naroda, dok se zapravo radi o tri bratska, ali različita naroda. Mladohrvati su osuđivali ideju o kulturnom jedinstvu Južnih Slavena smatrajući da njena posljedica mora biti i političko jedinstvo, kojemu se starčevićanstvo suprotstavlja svojom težnjom za samostalnom hrvatskom državom, te ističući da u Hrvatskoj živi samo »hrvatski politički narod«. Prema Mladohrvatima, kulturna se misija pravaštva upravo sastojala u stvaranju uvjeta za razvoj originalne hrvatske kulture u slobodnoj hrvatskoj državi.

Antiklerikalizam Mladohrvata imao je više političke a manje kulturne temelje kao u naprednjaka. Bili su uvjereni da klerikalizam djeluje u interesu Rima a ne Hrvatske i da sužava temelj hrvatskom nacionalnom pokretu svojom identifikacijom hrvatstva i katolicizma. Budući da je Frankova stranka tada još uvijek imala liberalni značaj (prišni Frankov suradnik bio je tada već pokojni autor »Kraljice Lepe« i razglašen antiklerikalac Eugen Kumičić, a jedan od najutjecajnijih prvaka stranke bio je Iso Kršnjavi), umjereni antiklerikalizam nije odvajao Mladohrvate od Frankove stranke, mada se njeno vodstvo trudilo da ga svede na najmanju mjeru da se ne zamjeri klerikalnim krugovima oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda. Iako su se sukobljavali sa srpskim studentima i vojevali protiv naprednjačkih ideja, Mladohrvati su se privremeno našli u zajedničkoj borbi s naprednjacima protiv žestokih napada klerikalnih studenata i svećeničkih krugova iza njih. Ta je borba u mnogom obilježavala studentski pokret u predaneksionom razdoblju, no glavni je događaj tada bio »exodus« studenata sa zagrebačkog sveučilišta.

Kada je novi ban Pavao Rauch došao na početku g. 1908. u Zagreb, dočekale su ga velike studentske demonstracije. Dekan Filozofskog fakulteta, prof. Đuro Šurmin, jedan od prvaka Hrvatske pučke napredne stranke, prisustvovao je demonstracijama a da ih nije pokušao spriječiti. Rauch mu se osvetio dekretom o njegovu penzioniranju. Suspendirao je i podvrgao disciplinskoj istrazi i profesora Filozofskog fakulteta G. Manojlovića, člana Srpske samostalne stranke i jednog od potpisnika rezolucije stranačkih predstavnika protiv Raucha. Izazvavši na taj način veliko uzbuđenje među studentima i njihov bojkot, Rauch je u ljetnom semestru školske godine 1907–08. privremeno obustavio nastavu na sve-

učilištu. Studenti su odgovorili napuštanjem zagrebačkog sveučilišta. Većina je ponovo pošla u Prag, ostali u Beč i Graz, dok je njih četrdesetak, štaviše, krenulo u Beograd. Uz materijalnu pomoć Koalicije, ali i grupe oko Mile Starčevića, studenti su ostavili Zagreb ispraćeni mnoštvom građanstva. Bila je to, prije svega, naprednjačka manifestacija, od koje su frankovci i klerikalci s negodovanjem očekivali dalje jačanje naprednjaštva u direktnom kontaktu s Masarykovim utjecajem u Pragu. No, već u jesen 1908. većina se studenata vratila. Bio je to, na svaki način, politički gest zagrebačkih studenata koji je odjeknuo među odlučnim krugovima Monarhije.

Aneksija Bosne i Hercegovine (1908) prouzrokovala je znatne promjene u političkom životu Hrvatske, koje su morale naći svoj odraz i u studentskom pokretu.

Kodifikacija programa Hrvatske napredne omladine i organizirana aktivnost na temelju načela što ih je u *Hrvatskom đaku* zastupao J. Janušić, koji je u međuvremenu umro, postala je moguća tek po svršetku diplomatske aneksione krize u proljeće 1909. Ljeti 1909. održan je I zbor Hrvatske napredne omladine na Trsatu s izaslanicima studentske omladine iz raznih krajeva Hrvatske. Osnovno pitanje, oko kojeg su se sukobljavala različita shvaćanja, bio je odnos prema Hrvatskoj pučkoj naprednoj stranci. Pobijedila je struja bivšeg socijaliste, a sada glavnog urednika *Hrvatskog đaka* i prvaka Hrvatske napredne omladine Ivana Novaka, koja je bila u duhu Janušićevih težnja. Zbor je primio rezoluciju koja je proglašavala Hrvatsku naprednu omladinu samostalnom skupinom »kulturnog značaja«, autonomnom prema svim političkim strankama, ali je istaknuo da se Hrvatska napredna omladina smatra nasljednikom Napredne omladine iz devedesetih godina koja je osnovala Naprednu stranku i s kojom je spaja srodnost osnovnih načela.

Budući da je Napredna stranka g. 1908. još uvijek zastupala svoj tradicionalni program, deklarativno odvajanje od nje značilo bi u tom času i napuštanje naprednjačkih ideja. Ali je Novakova načelna rezolucija ipak u sebi krila opasnost po samostalni studentski pokret. Bezuvjetna povezanost s Naprednom strankom, usprkos tome što se omladina nije namjeravala angažirati u njenoj svakodnevnoj političkoj borbi, dopuštala je mogućnost da se omladina ne odvoji od nje ni u slučaju da ona napusti svoju kulturnu i političku tradiciju, što će se i dogoditi 1910.

U programu omladinskog zbora kodificirana su Janušićeva osnovna načela: od potrebe obrazovanja »na vrelima zapadne kulture«, do zahtjeva da se teološki fakultet otcijepi od sveučilišta. Program sadrži uz to i niz posebnih studentskih problema – od uvijek iznova isticanog zahtjeva za reciprocitetom zagrebačkog sveučilišta s austrijskima, do različitih pojedinosti u vezi s organizacijom studija.

U formulaciji jugoslavenske ideje omladinski je zbor bio suzdržljiv zbog veleizdajničke atmosfere (»vleizdajnički proces« protiv Srba još nije bio završen a spremao se i Friedjungov). Ističući da je širenje hrvatske misli osnovna nacionalna zadaća, program Hrvatske napredne omladine se izjasnio za »narodno jedinstvo« Hrvata i Srba. Na temelju formulacije može se pretpostaviti da se taj pojam ne interpretira u unitarističkom smislu nego, zapravo, u duhu suradnje Hrvata i Srba i »zbli-

ženja Južnih Slavena«. No, iz nekih drugih istupa naprednjaka može se razabrati da se unitaristička ideja ipak pomalo probijala. Zbor, dakako, nije mogao protestirati zbog progona Srba u Hrvatskoj u vezi s veleizdajničkim procesom jer bi to moglo dovesti do progona omladinaca. No to je uradio III zbor slovenske Narodno-radikalne omladine koji se, uz to, izjasnio i za usku vezu s Hrvatskom naprednom omladinom.

U jesen 1909. došlo je do prvog sporazuma studentskih grupa pri izborima u HAPD. Naprednjaci i Mladohrvati, među kojima je bilo frankovaca i pristaša stranke Mile Starčevića, složili su se protiv klerikalaca. No, naprednjaci su bili najjači i usmjeravali su politiku HAPD. Taj je događaj već nagovještavao razvoj, u toku kojega će zajednički otpor dijela naprednjaka i Mladohrvata protiv klerikalizma i vlastitih stranaka dati omladinskom pokretu nova obilježja.

Friedjungovim procesom završilo se aneksiono razdoblje. Ugarski ministar predsjednik postao je na početku g. 1910. bivši ban Khuen-Héderváry a na banski je položaj postavljen Nikola Tomašić. Hrvatsko-srpska koalicija, koja je nastala i učvrstila se u borbi protiv dualističkog sistema što ga je predstavljao Khuen, odlučila se na pakt s Tomašićem, kako bi došla na vlast. Odlučni se faktori Monarhije nisu doduše pridržavali tog pakta, pa je Koalicija morala ostati u opoziciji. No, njeni su prvaci u svakom slučaju željeli da se predstave kao grupacija sposobna da u svakom času dođe na vlast. Glavna mrlja na njenoj pouzdanosti bila je u njenu hrvatskom dijelu demokratska, antiaustrijska i antikleikalna Hrvatska pučka napredna stranka. Pod pritiskom ostalih članica Koalicije, Napredna je stranka poklekla i fuzionirala se s konzervativnom Hrvatskom strankom prava u Hrvatsku samostalnu stranku. Pri tom je morala napustiti osnovne tradicionalne naprednjačke ideje. Razumije se da je taj događaj pobudio silno razočaranje među Hrvatskom naprednom omladinom. Nastala je atmosfera uvjerenja da samo omladina može spasiti naprednjaštvo, ali se počelo probijati i mišljenje koje je u slomu Napredne stranke gledalo propast naprednjačke tradicije postepene evolucije u pripremanju naroda za odlučnu bitku. Omladinci su počeli razmišljati o drugim metodama nacionalne borbe. Nastupilo je doba atentatora.

Sličnu sudbinu kao naprednjaci doživjeli su i Mladohrvati. Poslije aneksije Bosne i Hercegovine mnogi su se Mladohrvati doduše upisali u Frankove »legije« koje su trebale da se bore protiv Srba. No usprkos tome je proces odvajanja omladine od Frankove stranke bio u toku. U zajedničkoj kampanji, u vezi s veleizdajničkim i Friedjungovim procesom, Frankova stranka i klerikalci toliko su se približili da je antiklerikalizam Mladohrvata postajao vodstvu stranke sve neugodniji. No uredništvo *Mlade Hrvatske* nije se htjelo pokoriti stranačkoj disciplini pa je odstupilo i otcijepilo se sa svojim pristašama još potkraj 1909. Napuštena od vlastodržaca, Frankova je stranka nakon sloma Rauchova režima doživjela bankrot. Klerikalna grupa oko lista *Hrvatstvo* spasila ju je od propasti fuzijom u Kršćansko-socijalnu stranku prava. Mladohrvati, uvjereni da je klerikalizam najveći neprijatelj hrvatske nacionalne ideje, osudili su smjer Frankove stranke. Pod utjecajem onih klerikalnih kru-

gova koji su željeli organizaciju izvan svih političkih stranaka, i »Doma-gojevci« su se suprotstavili »liberalizaciji« klerikalne grupe do koje je, po njihovu mišljenju, došlo nakon fuzije s Frankovom strankom.

Tako su se i naprednjaci i Mladohrvati našli 1910. u sličnoj situaciji. Nisu se više mogli oslanjati na svoje stranke i morali su tražiti nove putove.

Bivše uredništvo *Mlade Hrvatske* okupilo se oko A. G. Matoša i pokrenulo list *Grabancijaš* (izašao je samo 1 broj). Kako je već rečeno, Matoševe su ideje bile poznate u Mladohrvata od same njihove pojave. No, tek potpunim otcjepljenjem od Frankove stranke bila je moguća odlučna formulacija njegovih ideja u omladinskim redovima. Konstatirajući da su politička taktika, obziri i klerikalizam izobličili pravaška načela i da je politička strana hrvatskog »nacionalizma« potisnula njegovo kulturno značenje, *Grabancijaš* je žalio što se klerikalizam nametnuo hrvatskom nacionalizmu, iako je njegov antipod. »Raznovjerni hrvatski narod« može se, naime, ujediniti samo vjerskom tolerancijom. Zato je, prema *Grabancijašu*, zadatak omladine da preporodi hrvatski nacionalizam u liberalnom duhu. List je isticao da se ne radi o borbi protiv religije nego protiv crkvene organizacije onda kada ona nameće svoje interese svim područjima društvenog života i sprečava, između ostalog, i slobodu stvaranja u književnosti i umjetnosti. *Grabancijaš* je zahtijevao da omladinci napuste političke stranke koje »oportunišu« i da djeluju kao »radikalni idealiste«. Osudio je jugoslavensku ideju kao utopiju zastupajući načelo »ekskluzivnosti hrvatskog nacionalizma«.

Ni oni omladinci koji su ostali uz *Mladu Hrvatsku* nisu slijedili Frankovu stranku na putu njene klerikalizacije. Čini se da je osnovni utjecaj među njima zadobio Iso Kršnjavi. On se pridružio frankovcima g. 1906. vjerujući da će Frankova stranka, uz pomoć velikoaustrijskih krugova, postati vodeća snaga u Hrvatskoj. Nasuprot tome, ona je propala zajedno s Rauchovim režimom, a Kršnjavi je nije slijedio u fuziju s klerikalcima. I mladohrvatski zbor ljeti 1910. osudio je fuziju, ali je i dalje stajao na pozicijama Frankove stranke, ne osuđujući Frankovo mešetarenje s vladajućim krugovima Monarhije u očekivanju da će oni pokloniti Frankovoj stranci posebnu hrvatsku državnu jedinicu unutar Monarhije kao nagradu za njezinu vjernost. No, prve sumnje u mogućnost takva rješenja nacionalnog pitanja mogu se već razabrati, iako je Frank još uvijek bio omladinski idol. On zbog bolesti nije više 1910. upravljao strankom, pa su omladinci vjerovali da njena klerikalizacija nije njegovo djelo.

Nakon sklapanja pakta između bana Tomašića i Hrvatsko-srpske koalicije, koja je na taj način prešla na dualističke pozicije, zavladalo je razočaranje i potištenost u redovima Napredne omladine. Iako se naprednjački omladinski pokret proglasio 1909. nezavisnim od svih stranaka, on je ipak stajao uz bok Napredne stranke a tim i Koalicije. Bilo je, dakle, neminovno da se omladina izjasni o taktici Koalicije. Uradila je to u toku žestokog sukoba između prvaka Koalicije i njenog bivšeg vodećeg člana Frana Supila, koji je sada ostao sam. Bio je uvjeren da politika »novoga kursa«, inaugurirana Riječkom i Zadarskom rezolucijom, koja se u mnogome poklapala s naprednjačkim demokratskim,

antidualističkim i antiklerikalnim tradicijama, a kojoj je Koalicija pak-
tom okrenula leđa, može ponovo oživjeti samo uz pomoć omladine. No
valja istaći da to Supilu nije uspjelo. Među omladinom počele su se jav-
ljati ideje koje su s vremenom prešle okvir naprednjaštva, a Supilo je
ostajao dosljedno na pozicijama »realizma« i »sitnog«, postepenog rada
»novoga kursa«.

Omladina triju sveučilišnih centara Beča, Praga i Zagreba zauzela
je različite stavove prema Koaliciji. Većina članova bečkih studentskih
društava – hrvatskog *Zvonimira* i srpske *Zore* – odlučno je podupirala
»riečkoga diva« Supila i osudila postupak Koalicije. Praška srpska i hrvat-
ska omladina željela je ostati neutralna; svojom rezolucijom nije htjela
osuditi Koaliciju niti joj pomoći pred javnošću, a Supilu je izrazila svoje
simpatije. Zagrebačka Hrvatska napredna omladina na čelu s I. Novakom
prihvatila je zajedničku rezoluciju sa srpskim naprednjacima (prista-
šama Srpske samostalne stranke koja je u svojim izjavama zastupala
naprednjačke ideje, a na čelu joj je bio nekadašnji omladinac iz devede-
setih godina Svetozar Pribičević, sada glavni Supilov protivnik).
Iako rezolucija zagrebačke omladine nije bila formulirana kao akt izri-
čitog povjerenja Koaliciji, ona joj je de facto pružila potporu. U tada-
šnjoj političkoj situaciji to je značilo napustiti Janušićev samostalni,
kulturni pokret, ponovo se angažirati u svakodnevnoj političkoj borbi i
to još za političku grupaciju koja se kompromitirala odstupanjem od svo-
jih načela. Stanje se još više pogoršalo kada je Napredna stranka pre-
stala postojati nakon svoje fuzije u Hrvatsku samostalnu stranku i kada,
prema tome, nije više bilo moguće upotrijebiti argumente o potrebi
pomoći Koaliciji zbog njenih uglavnom naprednjačkih ideja. Na taj na-
čin, naprednjački studentski pokret prestao je biti jezgra koncepcija koje
su otvarale nove putove i vidike. Morao je stagnirati, što se najbolje
pokazalo 1911. kada su naprednjaci prvi put nakon deset godina bili
poraženi na izborima za HAPD od ujedinjenih pravaša i klerikalaca.
Logična je, dakle, bila i pojava nezadovoljnika, »radikalnih« napred-
njaka i nacionalista.

Naprednjački studenti, rodом iz Banovine, bili su svakako pod sna-
žnim utjecajem pojedinih prvaka Koalicije. No, to nije bio slučaj sa
studentima iz Dalmacije, Istre te Bosne i Hercegovine kojih se broj od
1900. do 1905. učeterostručio (od 43 na 177) kada je zagrebačkom
sveučilištu priznata pravovaljanost i za austrijske zemlje uz polaganje
dopunskih ispita. God. 1910. bio je na zagrebačkom sveučilištu 191 stu-
dent iz Dalmacije, Istre i Rijeke, a 139 iz Bosne i Hercegovine, dok je
zavičajnih u Hrvatskoj i Slavoniji bilo 730. Dalmatinci i Istrani bili su
uglavnom »supilovci«. Bosancima, vjerojatno u većini Hrvatskoj, Koali-
cija svakako nije bila bliska. No, i u bosanskih Srba, iz sfere bosanske
srpske politike koja se temeljito razlikovala od one u Hrvatskoj, ne može
se pretpostaviti afinitet prema Koaliciji. Međusobno upoznavanje stu-
denata iz hrvatskih i ostalih južnoslavenskih zemalja u Monarhiji i izvan
nje u raznim sveučilišnim centrima stvaralo je uvjete za nova shvaćanja
izvan utjecaja Hrvatsko-srpske koalicije. Uz to je i spoznaja o nemoguć-
nosti ustavnog režima u Hrvatskoj i bezizglednosti rješavanja nacional-
nog pitanja u okviru Habsburške monarhije snažno oblikovala stavove

omladine. Ideje o »evoluciji«, o »sitnom« radu, kako na odgoju pojedinca-intelektualca za budući nacionalni rad tako i širih slojeva za buduću djelotvorniju nacionalnu borbu, postepeno je, u raznim prijelaznim fazama i varijantama, počela zamijenjivati ideja o »revolucioniranju« pojedinca i naroda u pripremi za konačno oslobođenje.

Novo su razdoblje nagovijestili 1910. hitac bosanskog Srbina Bogdana Žerajića na poglavara Bosne i Hercegovine Marijana Varešanina i njegovo samoubojstvo te izložbe Hrvata Ivana Meštrovića (1910. u Zagrebu a 1911. u Rimu u paviljonu kraljevine Srbije), s njegovim Kosovskim ciklusom, simbolom jugoslavenske unitarističke ideje.

Jugoslavenska ideja, kao rezultat te atmosfere, probijala se dotada uglavnom samo na kulturnom području, a političko se rješenje ostavljalo budućnosti. Sada se politička strana nacionalnog pitanja stavlja uz bok kulturnoj i stvara s njome idejnu cjelinu. I najzad, počeo je teći proces stapanja dijela naprednjaka i Mladohrvata u jednu, nacionalističku struju.

Kao i 1910, postojale su i 1911. dvije mladohrvatske struje: jedna uz list *Mlada Hrvatska* i druga uz Matošev *Stekliš*. Okvirne su im težnje bile zajedničke: povratak k originalnom starčevićanstvu i otpor protiv ofenzive klerikalizma. Naime, 1911. stvoren je pravaški blok od svih Stranaka prava u Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji, Istri te Bosni i Hercegovini, koji je prema namjerama velikoaustrijskih krugova oko Franje Ferdinanda trebao poslužiti kao oslon budućem vladaru. Jak utjecaj na svepravašku organizaciju imali su slovenski klerikalci, a iz njenih redova je 1910. počela ofenziva klerikalizma.

II mladohrvatski zbor ljeti 1911. jasno je pokazao da su se Mladohrvati, kao i naprednjaci, počeli dizati protiv svojih »otaca«. Utjecaj Ise Kršnjavoga sve je više slabio. Umjesto bezuvjetne potpore dvoru, toga frankovačkog aksioma, oni su svojim idealom radije proglasili buntovnika Eugena Kvaternika. Govorili su o obnovi i modernizaciji pravaštva uz upotrebu svih sredstava, tj. eventualno i Kvaternikovih. Kao i naprednjaci, željeli su preporod inteligencije i ostalih društvenih slojeva u originalnom pravaškom duhu. Mladohrvatski ideolog Josip Matasović osudio je trijalističke nade Svepravaške organizacije da će im dinastija pokloniti treću, tj. hrvatsku državnu jedinicu u okviru Monarhije, smatrajući da samostalnu hrvatsku državu mogu stvoriti jedino sami Hrvati. Što se tiče odnosa prema Srbima, Mladohrvati, sudeći po izjavama njihova prvaka Mile Budaka, nisu odmakli dalje od nešto ublažene frankovačke negacije srpske nacije.

U listu *Stekliš* (izašla su samo dva broja) A. G. Matoš je sam formulirao svoje ideje. Ističući ideal »političkog i kulturnog nacionalizma hrvatskog«, on je smatrao da je glavni zadatak omladine u modernizaciji pravaštva, jer je Ante Starčević dospio razraditi svoje ideje samo na političkom, državnopravnom području, a omladina treba da nastavi na ekonomskom i kulturnom. Slaveći pored Starčevića Kvaternika i njegova suborca Vjekoslava Bacha (iako je bio protivnik politički tendenciozne poezije nije mogao odoljeti da tu dvojicu ne opjeva u *Steklišu*), Matoš je u pravaškoj tradiciji ipak gledao legalni nacionalni pokret koji ostaje u okviru Monarhije, za razliku od jugoslavenstva koje može biti izloženo

teškim progonima. Negirajući postojanje srpske nacije u zemljama »našeg hrvatskog prava«, tj. u hrvatskim zemljama te u Bosni i Hercegovini, i osuđujući unitarističku jugoslavensku ideju, Matoš je isticao da su Južni Slaveni različiti narodi koji u postojećim prilikama ne mogu imati zajedničke »narodne politike«, no i dalje je dosljedno zastupao načelo kulturnog zblizavanja i suradnje, ali ne i kulturnog jedinstva, Južnih Slavena. Razumije se da je i u toj prilici osudio klerikalizam, ali se distancirao od naprednjačkog »Kulturkampfa«, tj. od ateizma.

Čini se da je Matoš imao pravo predstavljajući se kao posljednji pravaški liberal. Pravaši, pripadnici njegove generacije, priklonili su se u većini reakcionarnoj »konfesionalnoj rimskoj politici«, a ni mladi ga više nisu htjeli slijediti. Tobožnja modernizacija pravaštva vodila je, naime, ravno izvan okvira pravaštva. Bivši pripadnik Matoševa kruga, »kvaternikovac« Luka Jukić, nije pucao u Cuvaja da bi pomogao oživotvorenju hrvatske države u okviru Monarhije nego Jugoslavije izvan nje. Matoševi najtalentiraniji sljedbenici, Tin Ujević i Krešo Kovačić, počeli su, čini se, sumnjati u izgled pravaštva još u vrijeme Žerajićeva atentata. Smatralo se, naime, da je Marijan Varešanin, na koga je Žerajić pucao, bio svojedobno, kao oficir, glavni krivac Kvaternikove pogibije. Zato je Žerajićev podvig na svojevrstan način snažno odjeknuo i među pravaškom omladinom. Matoševa negacija srpske nacije u Hrvatskoj i njegovo uvjerenje da ne može biti političke suradnje sa Srbima, prije svega, zbog politike starije srpske generacije, nije više nailazilo na odobravanje među nekim mladim pravašima. Oni su i sami oštro osudili i stariju hrvatsku generaciju političara, kao što su mnogi mladi Srbi bili nezadovoljni sa srpskim političarima. Prema tome, politička suradnja mlade srpske i hrvatske generacije činila im se mogućom i poželjnom. Ujević, očigledno, nije mogao prihvatiti ni Matoševu interpretaciju legalnosti pravaštva. Iskustvo je, naime, pokazivalo da vladajući faktori Monarhije nisu dopuštali afirmaciju ni »legalnog« pravaštva ni »ilegalnog« jugoslavenstva, da nije odlučivalo ni državno ni prirodno pravo nacije da se afirmira nego samo pravo jačeg. Snažno se probijala misao da rješenje hrvatskog pitanja nije moguće u Monarhiji, pa su se Ujević i Kovačić već g. 1911. spremali na put u Beograd da upoznaju srbijanske prilike.

Godine 1911. započeo je proces kristalizacije triju omladinskih struja koje su ponikle iz naprednjačke tradicije: 1. »paktaško« naprednjaštvo, pristaše Koalicije, koje se pretvorilo u njen privjesak; 2. »radikalno« ili »pojačano« naprednjaštvo, koje je nastojalo provoditi Janušićeve ideje o samostalnoj omladinskoj organizaciji i djelatnosti na temelju postepenog sitnog rada, ali je uz to unosilo u nju izrazitu unitarističku ideju, što prije nije bio slučaj; 3. »revolucionarni nacionalisti«, koji su svjesno napuštali tradicionalne naprednjačke ideje »sitnog« rada zamjenjujući ih koncepcijom »revolucioniranja« pojedinaca i naroda, u cilju nasilnog rušenja Monarhije i ostvarenja samostalne jugoslavenske države.

Stagnacija naprednjačke studentske organizacije na zagrebačkom sveučilištu pobudila je općenito nezadovoljstvo u studentskim redovima, napose među Dalmatincima. Oni su uspjeli provesti u život sastanak

hrvatske i srpske napredne omladine (no Srba je bilo malo) u kolovozu 1911. u Splitu, kojem su prisustvovali predstavnici Zagreba i drugih sveučilišnih središta. Važnu je ulogu imala pri tom srednjoškolska omladina iz Dalmacije. Pripreme su tekle u znaku obnove Janušićevih ideja, no program se već donekle kretao izvan njenih okvira. Bio je to program »pojačanog« ili »radikalnog« naprednjaštva. Potreba antiklerikalne borbe i njena organizacija zauzimale su centralno mjesto, svakako pod utjecajem tadašnje snažne klerikalne ofenzive u Dalmaciji. Preuzeta je formulacija zbora Hrvatske napredne omladine na Trsatu od 1909. prema kojoj je omladina nezavisna skupina kulturnog značaja, koja ne treba da se upleće u dnevnu politiku niti da se angažira za pojedine političke stranke. Pojačano naprednjaštvo obilježava napose težnja za jedinstvenom organizacijom hrvatske i srpske napredne omladine, tj. studenata i srednjoškolaca. Dotada hrvatska omladina nije bila organizaciono povezana sa srpskom. Sada se proklamira »jedan jedinstven rad« hrvatske i srpske omladine, koji je došao do izražaja i u nazivu Hrvatsko-srpska napredna omladina. U okviru »radikalnog« naprednjaštva sada se na specifičan način pojavila srpsko-hrvatska unitaristička ideja, za razliku od prijašnjeg razdoblja kada je ipak prevladavala ideja hrvatsko-srpske suradnje i zbliženja. Splitski program teži za srpsko-hrvatskim jedinstvom ne samo na kulturnom području (unitaristička ideja te vrste bila je dotada najčešća) nego i na ekonomskom, društvenom i prosvjetnom te zahtijeva od hrvatske i srpske inteligencije da stvori uvjete za stapanje hrvatskih i srpskih institucija na svim tim područjima. To stanovište nosi još uvijek tipično obilježje tradicionalnog naprednjačkog sitnog rada i »realizma«, jer isprva zamišlja rad na postepenom spajanju hrvatskih i srpskih institucija u postojećim uvjetima, poslije čega bi tek slijedila nova faza na putu prema srpsko-hrvatskom jedinstvu.

Težnja splitskog omladinskog zbora da se stvori zajednička naprednjačka organizacija u svim univerzitetskim centrima Monarhije gdje studiraju Hrvati i Srbi nije se mogla provesti u život. Uostalom, nije se ništa pokrenulo ni na zagrebačkom sveučilištu. Predstavnici Koalicije bojali su se da bi njihov protivnik Supilo mogao steći glavni utjecaj na omladinu. Ta je organizacija postala neprihvatljiva za Koaliciju pogotovu tada kada se pokazalo da novi organ Hrvatske i srpske naprednjačke omladine *Val* (*Hrvatski đak* je prestao izlaziti), koji se pojavio na temelju splitskih zaključaka, prelazi okvire »radikalnog« naprednjaštva. (Obilježje listu dali su V. Čerina, M. Koščina i O. Tartaglia, sva trojica iz Dalmacije.) *Val* se, doduše, predstavio kao pobornik evolucije naprednjaštva u duhu splitskog »pojačanog« naprednjaštva, no duh kasnije nacionalističke omladine već je očigledan na njegovim stranicama, a bio bi nesumnjivo još otvoreniji da *Val* nije bio izložen zapljena i progonima. Osnovna obilježja lista bila su: 1. hrvatsko-srpska unitaristička ideja s aluzijom na »revolucionarno« stvaranje Jugoslavije, tj. ne više »sitnim« postepenim radom kao u »pojačanog« naprednjaštva (prvi put u Hrvatskoj *Val* stalno upotrebljava naizmjenično pojmove: srpskohrvatski i hrvatskosrpski, želeći naglasiti da je to za nj jedno te isto); 2. dotada najgorčeniija optužba protiv »očeva«, osuda cijele njihove politike, uz isticanje nemogućnosti bilo kakvog kontakta s njima.

I na taj način se *Ual* otcijepio od »radikalnih« naprednjaka koji, bez obzira na svoju samostalnu organizaciju i zasebnu djelatnost, nisu željeli rušiti sve mostove prema »očevima«, tj. prema Koaliciji. Sa strana *Uala* sasvim je nestalo isticanja evolucionog puta na temelju »sitnog« rada, svojstvenog naprednjaštvu, iako list, dakako, nije mogao formulirati svoj novi »revolucionarni« program. *Ual* je uskoro prestao izlaziti ne samo zbog progona nego i zbog otpora srpskih i hrvatskih naprednih studenata, koji su izjavili da ideje *Uala* nisu u skladu sa splitskim zaključcima. Među njima bila je najjača struja koja je prihvaćala omladinsku organizaciju nezavisnu od političkih stranaka, ali povezanu simpatijama sa strankama koje prihvaćaju hrvatsko-srpsko narodno jedinstvo, tj. sa Koalicijom. Na zajedničkom sastanku zagrebačkog hrvatskog studentskog društva *Prosvjeta* i srpskog *Njegoš* odbili su da priznaju *Ual* organom hrvatsko-srpske napredne omladine. Dalmatinci nisu htjeli prepuštiti *Ual* zagrebačkim omladincima smatrajući da bi se on pretvorio u organ Koalicije. Supilo je, dakako, želio da se list i središte omladinskog pokreta presele u Rijeku. Uostalom, Supilu su mnogo više odgovarale ideje »pojačanog« naprednjaštva nego »Valovaca«, jer se ono kretalo u okviru »realističkih« metoda »novog kursa«. No »pojačano« naprednjaštvo održavalo je veze s Koalicijom, pa su mu »Valovci« bili mnogo bliži. Napušteni od svih, utekli su se potpori Supilova *Riječkog novog lista*. Osim toga, oni još nisu formalno raskrstili s metodama radikalnog naprednjaštva pa nisu imali razloga da se suprotstave Supilovim metodama »novog kursa«, a poštivali su ga kao poštenog borca protiv stanja koje su i sami mrzili.

Uvjeti za proširenje ideja »Valovaca« sazrijevali su tek u vezi s đačkim štrajkom 1912. Oni su potkraj 1911. dobili potporu radikalno-napredne omladine koja nije studirala u Zagrebu i koja je također htjela raskrstiti sa zagrebačkom srpskom i hrvatskom omladinom povezanom s Koalicijom. Na sastanku u Splitu »Valovci« nisu uspjeli da novoj organizaciji nametnu naziv »jugoslavenska revolucionarna omladina«. Da bi se istaklo ograđivanje od zagrebačkih »paktaških« naprednjaka, izabran je naziv *Hrvatsko-srpska radikalno napredna omladina*. U rezoluciji se ističe potreba kulturno-nacionalnog rada i odbija se usvajanje nekog političkog programa. »Valovci« su, doduše, uspjeli proturiti u rezoluciju neke svoje »revolucionarne« izjave, ali je pobjeda »radikalnih« naprednjaka bila očigledna. U njihovu duhu je *Ual* još neko vrijeme izlazio u Pragu.

U siječnju 1912. je hrvatskim banom postao Slavko Cuvaj. Započelo je razdoblje otvorenog apsolutizma raspuštanjem Sabora koji se još nije ni sastao. Studentska i srednjoškolska omladina te radnici odgovorili su demonstracijama. Na poticaj iz Zagreba, u Sarajevu su organizirane demonstracije solidarnosti hrvatske i srpske omladine koje je predvodio Luka Jukić. U toj je prilici ranjen Mladohrvat, gimnazijalac Salih Šahinagić. Na netočnu vijest o njegovoj smrti izbile su u Hrvatskoj nove demonstracije koje su, nakon progona đaka, prerasle u ožujku u generalni štrajk srednjoškolaca. Taj je štrajk obuhvatio velik dio škola u

Hrvatskoj, a bio je praćen oduševljenom potporom dalmatinske i istarske omladine. Đački je pokret prestao u početku travnja nakon uvođenja komesarijata.

Đački je štrajk bio važna etapa u širenju nacionalističkih ideja koje je propagirao *Ual*. Svima je bilo jasno da u Hrvatskoj nije moguć ni najskromniji pseudoustavni režim. Čuvajevo otvoreno nasilje bila je kap koja je prelila čašu. Pokazalo se da su tradicionalne metode »sitnog« rada i pozivanje na zakonitost potpuno nemoćni protiv sistematskog nasilja. Ideje o otporu sili silom naprosto su ležale u zraku. U dilemi: treba li rješavati nacionalno pitanje evolucijom ili revolucijom, počelo se pomalo širiti ovo drugo mišljenje. Ogorčenje protiv »očeva«, prema kojima je najveći dio omladine i dotada bio kritički raspoložen, ali nije namjeravao da im se otvoreno suprotstavi, sve je više raslo. »Očevi« su, doduše, sa simpatijama pratili đački pokret, ali mu se nisu priključili, dok je omladina očekivala da će se uz nju dići za narodnu slobodu i vojska »očeva« i »braće« zarobljenih od kapitala i apsolutizma – kako je tada pisao August Cesarec.

No uz razočaranje sa starijom generacijom, omladina je doživjela jedno ugodno iznenađenje. U đačkom su se štrajku, naime, našle na okupu sve omladinske struje. Mladohrvati dotada nisu nikada bili spremni na suradnju sa srpskom omladinom. Sada su bili impresionirani njenom solidarnošću s hrvatskom omladinom kako u Hrvatskoj tako i u Sarajevu. U njih je jačalo uvjerenje da je srpska omladina nedužna za politiku starije srpske generacije i da je s njome moguća jedinstvena politička akcija. Najveće su iznenađenje pobudili »Domagojevci«. Predstavnici klerikalizma nisu, doduše, osudili omladinske demonstracije uperene protiv Čuvaja, koga su velikoaustrijski krugovi htjeli maknuti kao čovjeka Budimpešte, a ne Beča. No »Domagojevci« su pošli dalje od toga. Oni su »zanosno« pozdravili Srbe na omladinskom mitingu i krenuli su na izlet zagrebačkih studenata u Beograd gdje ničim nisu pomutili atmosferu srpsko-hrvatskog jedinstva. Mnogi su bili uvjereni da bi složan istup omladine trebao ukazati put i starijoj generaciji.

Tin Ujević i Krešo Kovačić bili su uhapšeni u vezi s demonstracijama. Kada su pušteni iz zatvora krenuli su u Beograd. Oni su očigledno već potkraj 1911. napustili mladohrvatske ideje. Njihovi članci u srbijanskoj opozicijskoj štampi jasno pokazuju da su zastupali ideje koje je *Ual*, zbog prilika u Hrvatskoj i otpora većeg dijela napredne omladine, mogao samo nagovijestiti. Pripremili su atmosferu za ekskurziju zagrebačkih studenata u Beograd kojoj su inicijatori bili dalmatinski nacionalisti. Polazeći sa stanovišta da su izletnike vodila dva lojalna profesora, da je glavni predstavnik studenata bio Mladohrvat J a n k o B a r i č e v i ć, predsjednik HAPD (izabran potkraj 1911. pobjedom nad naprednjacima) i da su, najzad, u pripremnom odboru sudjelovali i klerikalci – Čuvaj očigledno nije predviđao nikakve poteškoće pa nije želio pobuditi ponovne nemire zabranom izleta.

U grupi od 163 studenta nacionalisti su uspjeli stvoriti egzaltiranu atmosferu već kada je vlak napuštao »ropsku« Austro-Ugarsku i ulazio u »slobodnu« Srbiju, a sve drugo uradio je dojam oduševljenog dočeka u Srbiji. Mladohrvati, odgojeni u duhu hrvatskoga državnog prava, za-

vidjeli su Srbima na samostalnoj državi, kakvoj se, bez obzira na njene slabosti, Hrvati u Monarhiji nisu mogli nadati. Uostalom, Starčević je proglasio državu Nemanjića hrvatskom, pa se u Mladohrvata, u vrijeme njihova boravka u Srbiji, mogao javiti osjećaj da je suvremena srpska država zapravo i njihova. Zbog toga je i u Mladohrvata, a ne samo u naprednjaka i nacionalista, postojalo plodno tlo za prihvaćanje srbijanske propagande o Srbiji kao Piemontu Južnih Slavena. Na taj se način može protumačiti i nečuvan akt za jednog Mladohrvata, naime, Baričevićev poljubac srpskoj zastavi na beogradskoj stanici i kasnije izražena nada da će Petar Karađorđević postati i »naš«, tj. hrvatski kralj. No, treba napomenuti da Mladohrvati, a i nacionalisti, nisu zamišljali stvaranje zajedničke države samo akcijom Srbije u ratu. Očigledno su željeli da Hrvatska dobije u borbi za ujedinjenje adekvatnu ulogu kao i Srbija, pa su upravo u pripremanju tog cilja vidjeli svoj glavni zadatak. Uostalom, može se pretpostaviti da je omladinska struja koja je željela federativnu jugoslavensku republiku bila jača od one koja je zamišljala kraljevinu na čelu s Karađorđevićima.

U Beogradu je Baričević prvi put čuo od samog J. Skerlića njegovu teoriju da je Starčević tobože bio Jugoslaven jer je tvrdio da su svi Južni Slaveni jedna, tj. hrvatska nacija. Baričeviću i ostalim Mladohrvatima, pa i nekim klerikalcima, ta je teorija neobično olakšala prijelaz k nacionalističkim idejama koje su mogli interpretirati kao evoluciju Starčevićeva shvaćanja, budući da im je unitaristička srpsko-hrvatska ideja dopuštala pomisao da je bitno shvaćanje kako su Južni Slaveni jedna nacija, a nije važno koje im se ime daje. Tako su svi ideolozi nacionalne ideje u Južnih Slavena prikazivani kao preteče unitarističke jugoslavenske ideje, pa i Starčević i Karadžić, iako se na njihovim koncepcijama osnivahu osnovni argumenti srpskog i hrvatskog ekskluzivizma.

Studentski je izlet ubrzao formulaciju maglovitih nacionalističkih ideja koje su se od 1910. javljale u bečkoj srpskoj *Zori* i *Valu* pod utjecajem široke lepeze evropskih ideja od nacionalističkih, prethodnica fašizma, do anarhosindikalističkih i ruskih anarhističkih. Nove su ideje kodificirane u Ujević-Kovačevićoj brošuri *Hrvatska u borbi za slobodu*, koja je izašla u Beogradu, i u programu *Narodnog ujedinjenja* kojem je autor vjerojatno bio Dimitrije Mitrinović, predsjednik srpskog studentskog društva *Njogoš* u Zagrebu, a možda i Čerina i Tartaglia. Konstatirajući da će Hrvatska postati slobodna tek kada će u njoj odlučivati hrvatskosrpski narod a ne tuđa dinastija, Ujević i Kovačić su isticali da se prava sloboda može postići samo revolucijom i da je pravo ujedinjenje samo ujedinjenje svih Srba, Hrvata i Slovenaca revolucijom, budući da se »otimačkoj« državi može odgovoriti jedino silom. Uključujući i Slovence, kao ravnopravni faktor u proces kulturnog i političkog ujedinjenja, oni su dotadašnju unitarističku srpskohrvatsku ideju uzdigli na jugoslavenski nivo. Može se pretpostaviti da Ujević i Kovačić nisu pod pojmom sile zamišljali pojedinačne atentate nego revoluciju naroda, možda u obliku generalnog štrajka pod utjecajem anarho-sindikalistič-

kih ideja. Iz drugih se izvora razabire da su željeli jugoslavensku republiku, a ne kraljevinu. Program *Narodnog ujedinjenja* zastupao je uglavnom slične ideje, ali je jače isticao antiklerikalizam i srpskohrvatsku identifikaciju na kulturnom području (pri čemu Slovenci tek treba da se stope s jedinstvenim srpskohrvatskim narodom) koja se može provesti u život samo u nezavisnoj demokratskoj državi zajedno sa Slovincima. Zanimljivo je da taj toliko razvikani »revolucionarni« program još uvijek sadrži elemente naprednjaštva, prije svega u prijedlozima za zajedničke srpsko-hrvatske organizacije u Monarhiji i u načinu propagande, ali se iz maglovitih izjava o »trpljenju« i »žrtvi« može izvesti zaključak da zastupa ideju individualnog atentata.

Pripreme omladinske organizacije u svim južnoslavenskim zemljama Monarhije na temelju programa *Narodnog ujedinjenja* prekinuo je hitac Luke Jukića na komesara Cuvaja. Proces Jukiću i drugovima pokazao je da su revolucionarne nacionalističke ideje bile dosta raširene. No »radikalno« naprednjačke ideje bile su sve do I balkanskog rata ipak jače među omladinom zagrebačkog sveučilišta a i Praga i Beča. Mogu se, štaviše, razabrati i dvije »radikalno« naprednjačke struje. Prva je zastupala Janušićeve ideje »pojačane« antiklerikalizmom i idejom kulturnog jedinstva Srba i Hrvata koje je željela postići »sitnim« radom, dok političke zadatke nije postavljala. Druga je bila »klasično« naprednjačka struja kojoj srpsko-hrvatsko jedinstvo nije bilo aksiom kao prvoj struji i nacionalistima nego skrajnji cilj.

Pokušaj stapanja svih struja koje su potekle iz naprednjačke tradicije nije uspio. Nacionalisti iz Dalmacije, koji su zastupali program *Narodnog ujedinjenja*, odbacili su program »staromodnog« naprednjaštva i njegova »sitnog« rada, teorije o »beskonačnoj evoluciji« i parlamentarne metode. Zamijenili su lozinku »Prosvjetom k slobodi« parolom »Ujedinjenjem k oslobođenju«, tj. radom za kulturno jedinstvo (sada ne više samo Srba i Hrvata nego i Slovenaca) i »revolucioniranje« naroda. Tako se pojavila *Ujedinjena nacionalistička omladina* koja je obuhvaćala omladinske grupe iz Dalmacije. Njene su ideje privremeno zastupali organi dalmatinske Hrvatske pučke napredne stranke *Sloboda* i *Naprednjak* (neko vrijeme omladinski organ) te splitsko omladinsko *Ujedinjenje*.

U međuvremenu izbio je I balkanski rat koji je znatno pridonio brisanju razlika između radikalno-napredne grupe (koju je predstavljala ujedinjena grupa praškog *Vala* i bečke *Zore*) i nacionalističke struje te ojačao ideju o potrebi nacionalne revolucije u Hrvatskoj.

Balkanski je rat izazvao oduševljenje hrvatskog stanovništva koje se odrazilo u velikim manifestacijama u Dalmaciji. (U Banovini to nije bilo moguće zbog komesarijata.) Štaviše, frankovci, bivši članovi Frankove »legije«, a ni mnogi klerikalci nisu se mogli oduprijeti općem raspoloženju. Sve je više Mladohrvata prilazilo nacionalistima, a radikalno-napredna struja slabila je u korist revolucionarne. U balkanskom ratu omladinci nisu vidjeli samo rat za oslobođenje Makedonije od turske vlasti nego »Titansku revoluciju« koju su, polazeći sa stanovišta

nacionalnog identiteta Srba i Hrvata, smatrali i svojom i koja bi morala potaknuti i oslobođenje Južnih Slavena u Monarhiji revolucijom »Kvaternikove Hrvatske«.

Na početku 1913. omladinske grupe u svim sveučilišnim centrima imale su zajedničke okvirne ideje unutar kojih je ipak bilo prostora za različite nijanse, ali i za načelne razlike. Svi su bili složni u tome da su Hrvati i Srbi etnički jedan narod koji treba da se u toku daljeg razvoja uzdigne na stupanj modernih evropskih nacija, a to je, po njihovu mišljenju, bilo moguće samo oživotvorenjem jedinstvene nacionalne kulture a tim i svijesti u samostalnoj jugoslavenskoj državi. U koncepcijama srpsko-hrvatskih unitarista Slovenci su uglavnom imali poseban položaj, ali je bilo izvan diskusije da i oni treba da se prije ili kasnije integriraju u »veliku jugoslavensku Naciju«. Prije prvoga svjetskog rata problem oblika buduće jugoslavenske države nije bio aktuelan. Izvori ne ukazuju na diferencije među pristašama republike i monarhije. Razmimoilaženja su se, prije svega, javljala u ocjeni puta prema samostalnoj jugoslavenskoj državi. U tom su pogledu postojale dvije struje s različitim varijantama. Prva je smatrala da su nakon balkanskog rata nastali povoljni uvjeti za revolucioniranje jugoslavenske »nacije« u Monarhiji u »direktnoj akciji« tj. generalnom štrajku širih slojeva naroda u pogodnom trenutku. Na takvo »revolucioniranje« vjerojatno su pomišljala trojica atentatora koji su pošli Jukićevim putem (I. Planinščak, S. Dojčić, J. Schäffer) pucajući na komesara odnosno bana. Druga je struja bila uvjerena u nužnost rata »demokratskih« zapadnih sila s Njemačkom i Austro-Ugarskom i potrebu da se inteligencija i narod pripreme za taj trenutak. U vezi s tim pripremanjima postojala su različita shvaćanja, od usko-kulturnog programa odgoja inteligencije u jugoslavenskom duhu do različitih metoda u pripremanju širih slojeva naroda za revoluciju u času izbijanja rata. Očigledno je, svakako, da se između radikalno-napredne i nacionalističke struje ne može povući oštra granica.

Struja čekanja na rat ojačala je nakon II balkanskog rata. Srpsko-bugarski rat donio je nacionalistima golemo razočaranje i znatno umanjio njihovu nadu u uspjeh »revolucioniranja« naroda na temelju južnoslavenske ideje koja se tako kompromitirala u tom ratu. No svim je strujama bila zajednička težnja da prošire svoje ideje u inteligenciji i političkim strankama. Zato je pitanje jedinstvene organizacije svih srpsko-hrvatskih i slovenskih centara bilo stalno na dnevnom redu, zajedno sa željom da se različiti stavovi što više približe ili izjednače. No, prve ozbiljne organizacione korake u tom pogledu (unutar kojih je važnu ulogu imala i proslava Njegoševe godišnjice u srpskom studentskom društvu *Njagoš* u Zagrebu) spriječio je sarajevski atentat.

Treba, međutim, istaći i to da je II balkanski rat prouzročio u mnogih nacionalista slabljenje srpsko-hrvatske unitarističke ideje i realnije poglede na jugoslavensko pitanje u smislu puta prema razumijevanju za postojanje posebnih nacionalnih individualnosti koje nisu dijelovi buduće »jedinstvene Nacije«. U stvari, za jedne je postojanje jedinstvene »hrvatskosrpske ili srpskohrvatske nacije« bio aksiom, a drugi su sma-

trali da su to dijelovi koji se tek postepeno stapaju u jedinstvenu naciju. Unutar ove druge struje postojala su i shvaćanja da na putu prema jedinstvenoj naciji treba izgraditi i dići na viši nivo njen hrvatski dio, kako u kulturnom tako i u političkom pogledu; tu su varijantu unosili u nacionalističku ideju napose Mladohrvati i Slovenci-»Preporodovci« za slovenski dio buduće »Nacije«, ali i Supilo je tako mislio. Ova, u teoriji unitaristička, koncepcija dopuštala je u praksi zalaganje za hrvatsku nacionalnu individualnost, štaviše, i za samostalnu hrvatsku državu prije njezina ujedinjenja sa Srbijom, budući da se integracija projicirala u budućnost kao posljedica razvoja ravnopravnih nacionalnih »dijelova«.

II balkanski rat zaustavio je priliv Mladohrvata jugoslavenskim nacionalistima, a mnogi su se čak vratili »natrag hrvatstvu«. Međutim, jedinstvena pravaška omladinska organizacija nije bila moguća. Naime, 1913. raspala se Svepravaška organizacija i nastupilo je doba sukoba među frakcijama u Banovini, Dalmaciji te Bosni i Hercegovini. Nije se mogla provesti u život ni mladohrvatska organizacija izvan stranaka; pokazalo se da ona mnogima olakšava put u jugoslavenski nacionalizam. Zbog toga su, nakon raspada Svepravaške organizacije, na zagrebačkom sveučilištu postojali Mladohrvati »milinovci«, pristaše struje Mile Starčevića, »horvatovci« pristaše struje pokojnog Franka koju je sada vodio Aleksandar Horvat, i »domagojevci«. Bez obzira na međusobne suprotnosti, svi su oni bili složni protiv nacionalista koje su proglasili neprijateljima hrvatstva.

List *Mlada Hrvatska* prestao je izlaziti još u veljači g. 1912, i ponovo se pojavio tek u listopadu 1913. kao frankovački list. Osuđujući *Mladu Hrvatsku* i društvo *Kumičić*, koje ju je izdavalo, zbog »kršnja-vizma«, tj. djelatnosti koja se iscrpljivala u lojalnosti prema dinastiji i neprijateljstvu prema Srbima, »milinovci«, organizirani u društvu *Kvaternik*, željeli su zadržati tradicionalni mladohrvatski program. Formulirao ga je Blaž Jurišić u duhu »antihabsburškog« Kvaternikova kulta. »Kvaternikovci« su bili protivnici Budimpešte, Beča i Rima, ali i Beograda. Jurišić je isticao da Stranka prava ne negira postojanje srpske nacije nego samo srpski politički narod u Hrvatskoj. Osuđujući nacionaliste zbog idejne zbrke, on ipak nije isključivao mogućnost suradnje, vjerujući da nacionalisti Hrvati na svoj način rade za Hrvatsku, za razliku od Srba koji, prema njegovu mišljenju, ne zastupaju ideju narodnog jedinstva nego srpske države. Jurišić bi želio prvo kulturno a zatim tek političko ujedinjenje Hrvata i Srba. On se izjasnio za evoluciono a ne revolucionarno ujedinjenje, jer bi ovo drugo moglo svršiti bra-toubilačkim ratom (tj. ako bi Srbija okupirala Hrvatsku). Zato je Jurišić kao prvi korak, ali ne i kao cilj, želio veliku Hrvatsku u okviru Monarhije, tj. njenu trijalističku reorganizaciju, a zatim tek razgovor o jedinstvenoj balkanskoj velevlasti od Trsta do Carigrada. Ti stavovi bacaju određeno svjetlo na stranku Mile Starčevića, koja nije htjela biti bezuvjetno poslušna dinastiji kao frankovci, ali niti joj se suprotstaviti. Političko vodstvo je, čini se, prepuštalo omladini da jasno izrazi

njegove prave koncepcije. Na svaki način su se ideje koje je zastupao *Pravaš*, organ »kvaternikovaca« kretao između službenog stava Mile Starčevića i shvaćanja šibenskog disidenta Mate Drinkovića, koji je već bio blizak nacionalističkim idejama.

Sliku jedinstva, ili barem primirja, svih omladinskih grupa na zagrebačkom sveučilištu 1912. zamijenio je 1913–14. prizor sukoba između nacionalista i radikalnih naprednjaka s jedne strane te pravaških struja i klerikalaca s druge. Tipičan su primjer za to stanje događaji u vezi s izborima za HAPD 1913. Budući da to društvo nije imalo samo potporno značenje nego je odlučivalo o raznim studentskim problemima na sveučilištu, nacionalisti su u nj upisali i Srbe, ne zato da bi dobili potporu (oni su imali svoje potporno društvo) nego da bi postigli pravo suodlučivanja i da bi potakli reorganizaciju HAPD kao predstavnika svih studenata. Uprava društva izbrisala je srpska imena, a hrvatski i srpski nacionalisti apstinirali su iz protesta na izborima.

U prvoj polovini 1914. bilo je više manifestacija nacionalističke i pravaške omladine protiv Hrvatsko-srpske koalicije (koja je došla na vlast potkraj 1913) jer je dopustila da se u Hrvatskom saboru primi zakonska osnova o izvlašćenju morske obale u javne svrhe, iako se radilo o prvom koraku ugarske vlade da izdvoji Hrvatsko primorje iz hrvatske autonomne uprave. Omladina je manifestirala i u vezi sa sukobom slovensko-hrvatskih i talijanskih đaka na školi u Revoltelli kod Trsta.

*

U ovom sažetom prikazu nije bilo moguće ocijeniti studentski pokret na Hrvatskom sveučilištu u svoj njegovoj širini. Izvan razmatranja ostao je društveni život i materijalni položaj studenata, ali i njihova uloga u razvoju književnosti.

Težište istraživanja bilo je položeno na pitanje odnosa studentskih grupacija prema nacionalnoj ideji. Izvori nesumnjivo pokazuju da su se od devedesetih godina sve do I svjetskog rata rađale nove varijante jugoslavenske ideje u omladinskim redovima. Isto je tako očigledno da je pravaška omladina u osamdesetim godinama bitno pridonijela značenju pravaške ideje i da je desetak godina prije I svjetskog rata unosila u nju nova, svježija shvaćanja. Pri tom se pokazalo da su se jugoslavenska i pravaška ideja u omladinskim redovima sukobljavale, ali i utjecale jedna na drugu i međusobno se ispravljale – štaviše, nalazile i dodirne tačke, napose ukoliko su bile unitarističke i antiklerikalne.

Osnovna tendencija ovog rada bila je da upozori kako je studentski pokret Hrvatskog sveučilišta davao inicijativu za brojne nove ideje na kulturnom i političkom polju, koje su se od kraja sedamdesetih godina javljale u hrvatskom društvu. Te su ideje ponekad ostale napola formulirane, svojina užeg kruga ili deklaracije političkih grupa, i nisu se mogle provesti u život. No bez obzira na sve slabosti i nedorečenosti, studentski je pokret izvršio snažan utjecaj na razvoj političkog i kulturnog života u svim hrvatskim zemljama.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

Almanasi:

Hrvatski dom. Zabavnik hrvatske omladine, izdalo ga Đačko društvo Hrvatski dom na I Hrvatskom sveučilištu, I Zagreb 1876, II Zagreb 1877, III Zagreb 1880.

Hrvatska. Napisala i izdala ju Hrvatska mladost stranke prava. I knjiga za godinu 1880, Zagreb 1880, II knjiga za godinu 1881, Sušak 1882.

Zvonimir. Almanah hrvatske omladine, Izdalo ga Hrvat. Akadem. društvo »Zvonimir« u Beču, I Zagreb 1886, II Beč 1889.

Narodna misao. Народна мисао. Za ujedinjenu hrvatsku i srpsku akademsku omladinu izdali Jovan P. Banjanin, Milan Kostić, Ivan Lorković, Dušan Mangjer, Lav Mazzura, Svetozar Pribičević, Zagreb 1897.

Mjesečnici:

Омладина, Издаје српска академска омладина у Загребу. (I. I 1894–I. VI 1895).

Hrvatski dak, glasilo hrvatskog naprednog djaštva (I 1907 – V 1911).

Luč, list hrvatskog katoličkog djaštva (I 1905/6 – IX 1913/4).

Mlada Hrvatska, glasilo starčevićanskog djaštva (II 1908–9 – V 1912).

Mlada Hrvatska, izdaje Hrvatski akademski klub Kumičić (1913–14).

Grabancijaš, glasilo starčevićanskog slobodoumnog djaštva (br. 1, 1910).

Stekliš, glasilo starčevićanske omladine (br. 1, III 1911 – br. 2, V–VI 1911).

Val, glasilo hrvatske i srpske omladine (br. 1, IX – br. 4, 15. XI 1911).

Vihor, list za nacionalističku kulturu (br. 1, I. III – br. 9, I. VII 1914).

Pravaš, izdaje Hrvatsko akademsko pravaško društvo »Kvaternik« (I. II 1914 – 5, VI 1914).

Brošure:

Poraz i Slavlje, Izdala Hrvatska napredna omladina u Zagrebu, Rijeka 1902. (Jurislav Janušić) Novo doba u Hrvatskoj i hrv. napredna omladina, Zagreb 1906.

Fiat lux! Riječ hrvatskom djaštvu i narodu upravlja »Domagoj« hrv. kat. akad. društvo u Zagrebu, Zagreb 1909.

Zora rudi..., Riječ djaštvu povodom brošure »Fiat lux!« Upravlja »Domagoj«, Zagreb 1909.

Politički prevrat?! ili prvi mladohrvatski zbor u Zagrebu 27. i 28. kolovoza 1910.

Klerikalci i istina, Izd. hrv. napredna omladina, Zagreb 1909.

Riječ Mlade Hrvatske, Hrvatskom djaštvu i svemu narodu posvećuje Starčevićanska mladost, Zagreb 1911.

Budislav Mirković (A. Cesarec), Djački pokret, Preporodom škole – k preporodu naroda!, Zagreb 1912.

Naš štrajk, njegov značaj i posljedica, Zagreb 1912.

Miloš Đurić, Vidovdanska etika, Biblioteka jugoslavenske nacionalističke omladine, sv. 2. Uređuju: V. Čerina, M. Đurić, V. Fabjančić, izdaje srpsko akademsko društvo Njegoš u Zagrebu, b. g. (1914).

T. G. Masaryk, Najnovija filozofija religije, Knjižnica Hrvatskog djaka I, Zagreb 1909.

W. Bölsche, Nauka o razvijanju u XIX stoljeću, Knjižnica Hrvatskog djaka II, Zagreb 1909.

Navedeni su samo oni časopisi i brošure koji su izašli u Zagrebu. Bibliografiju objavljenih izvora o omladinskom pokretu valja potražiti u knjizi J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, Povijest hrvatskog naroda 1860–1914, Zagreb 1968.

Literatura

Da bi se studentski pokret shvatio, potrebno je poznavati politički razvoj u Hrvatskoj kojem je on bio sastavni dio. U ovom poglavlju nije bilo moguće upozoriti na svu okvirnu problematiku studentskog pokreta. Zato treba konsultirati spomenutu knjigu: Š i d a k, G r o s s, K a r a m a n, Š e p i ć, Povijest hrvatskog naroda 1860-1914, i podatke o literaturi na str. 350. Izdvojila bih samo ove specijalne radove:

A. F l a k e r, O pravaškom radikalizmu 80-tih godina XIX stoljeća, Historijski zbornik VII, 1954, 85-101.

V. C e c i ć, Sablasti dvaju književnika u kabinetima dvaju ministara, Kolo, 1963, 10, 626-658.

M. P a u l o v á, Masaryk a Jihoslavané, Československo-jihoslovanská liga, Praha 1931.

V. Z a n i n o v i ć, Mlada Hrvatska uoči I svjetskog rata, Historijski zbornik XI-XII 1958/9, 65-104.

Najzad, treba napomenuti da je prikaz razdoblja od Janušićeva studentskog pokreta do 1914. u ovom tekstu djelomično sažet rezime (s nekim preuzetim formulacijama) iz rukopisa opširnije rasprave: M. G r o s s, Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I svjetskog rata, Historijski zbornik XXI-XXII, 1968-69.

